

La història de la llengua contemporània davant les escriptures populars de l'exili¹

Natàlia Carbonell Ros

Universitat de Girona, Institut de Llengua i Cultura Catalanes

natalia.carbonell@udg.edu

Recepció: 08/02/2014, acceptació: 04/06/2014

Resum: Els estudis que s'han portat a terme sobre la història de la llengua catalana contemporània han utilitzat, generalment, fonts procedents d'àmbits literaris, intel·lectuals i polítics. Sovint, s'han deixat de banda les fonts provinents dels sectors populars i, en canvi, són documents que ofereixen un testimoni molt important per observar tant la vitalitat del català com el grau d'aplicació de la normativa vigent. En aquest article, ens proposem de posar en relleu les escriptures populars com a objecte d'estudi que ha de permetre analitzar diferents aspectes relacionats amb la història de la llengua i la sociolingüística. L'estudi se centra, concretament, en les escriptures populars que van sorgir arran de l'exili republicà del 1939, un moment cabdal en la producció d'aquest tipus de documents.

Paraules clau: escriptures populars, variació diastràtica, història de la llengua, exili republicà, sociolingüística

La historia de la lengua contemporánea frente a las escrituras populares del exilio

Resumen: Los estudios que se han llevado a cabo sobre la historia de la lengua catalana contemporánea han utilizado, generalmente, fuentes procedentes de ámbitos literarios, intelectuales y políticos. A menudo, se han omitido las fuentes provenientes de los sectores populares y, en cambio, son documentos que ofrecen un testimonio muy importante para observar tanto la vitalidad del catalán como el grado de aplicación de la normativa vigente. En este artículo, nos proponemos poner en relieve las escrituras populares como objeto de estudio que ha de permitir analizar diferentes aspectos relacionados con la historia de la lengua y la sociolingüística. El estudio se centra, concretamente, en las escrituras populares que surgieron a raíz del exilio republicano del 1939, un momento esencial en la producción de este tipo de documentos.

Palabras Clave: escrituras populares, variación diastrática, historia de la lengua, exilio republicano, sociolingüística

¹ Aquest estudi s'ha dut a terme en el marc del projecte de recerca del grup d'Història de la Llengua i Llengua Normativa, *Sobre los territorios de la lengua: la frontera franco-española en la historia de la identidad catalanas* (ref. FFI2011-27361), finançat pel Ministeri d'Economia i Competitivitat del govern d'Espanya.

Abstract: The studies that have been carried out about the history of contemporary Catalan have used, generally, sources coming from literary, intellectual and politician fields. Often, sources from common people have been omitted. However, they are documents which provide a very important proof to notice not only the Catalan vitality but also the level of the application of the current rules. This article proposes to highlight ordinary writings as an object of study that will allow us analyze several aspects related to the history of language and sociolinguistics. The study focuses on the ordinary writings that emerged in the Republican exile in 1939, a capital period in the production of such documents.

Key words: ordinary writings, diastratic variation, history of the language, Catalan exile, sociolinguistics

1. INTRODUCCIÓ

Les escriptures populars són un tipus de fonts força inexplorades en treballs d'investigació en general, però especialment en l'àmbit d'estudi de la història de la llengua catalana. Hem d'entendre les escriptures populars com a documents privats (cartes, memòries, dietaris, etc.) produïts per persones que no són professionals de l'escriptura; són textos que s'originen en l'àmbit privat i per motius estrictament personals. Els autors són, generalment, persones que estan poc o gens habituades a la pràctica de l'escriptura i que s'hi acosten per necessitat, sense la intenció de publicar els seus escrits. Si la necessitat de comunicació o la necessitat de deixar per escrit l'experiència viscuda és el fet principal que impulsa l'escriptura popular, les circumstàncies d'immigració i d'exili són alguns dels contextos més productius per aquest tipus de documents. Concretament, arran de l'exili republicà del 1939 es van produir milers d'*egodocuments*² que romanen en arxius, públics o privats, esperant aportar una nova perspectiva tant en l'àmbit d'estudi de l'exili com en el de la llengua. Pel que fa a la llengua, és important centrar-se en aquest període per observar, per exemple, si la normativa fabriana —que comptava amb no gaire més de dues dècades de vida— havia penetrat a les esferes populars i en quin grau s'aplicava.

Si des de la historiografia de la llengua catalana contemporània no s'han abordat les escriptures populars, des d'altres disciplines trobem alguns investigadors com Antonio Castillo (2002, 2003) o Verónica Sierra (2003, 2009) que han desenvolupat recerques molt enriquidores centrades en documents provinents dels sectors populars. Pel que fa als treballs relacionats amb la llengua, hem de mirar cap a altres països per trobar una certa tradició en investigacions basades en l'estudi de la llengua escrita popular. A Itàlia, per exemple, que és el país on més treballs d'aquest àmbit i de més qualitat s'han fet, podem cercar-hi, d'una banda, la definició del concepte d'*escriptura popular*: «modo d'esprimersi di un incolto che, sotto la spinta di comunicaré e senza addestramento, maneggia quella che ottimisticamente si chiama la lingua “nazionale”, l'italiano» (De Mauro, 1970); «il tipo di italiano imperfettamente acquisito da chi ha per madrelingua il

² El concepte d'*egodocument* l'ha desenvolupat Francesc Espinet (1994) a *Teoria dels egodocuments. La literatura del jo i la història*. Espinet (1997: 23) reprèn aquest terme i el defineix de la manera següent: «text produït per aquella persona que és la protagonista d'allò que s'hi exposa; o, de manera més científicament formulada: *text* (obra discursiva) *documental* (històric) que pretén comunicar, donar *testimoni* subjectiu, de l'experiència del mateix autor (l'*ego*) —i del seu entorn».

dialetto» (Cortelazzo, 1972). D'altra banda, els estudis portats a terme en aquest país ofereixen una àmplia anàlisi d'aquests tipus de documents.³

Aquest treball vol analitzar les escriptures populars des de la perspectiva tant de la història de la llengua catalana contemporània com de la sociolingüística. En aquesta anàlisi, el primer punt que cal destacar és l'aspecte sociolingüístic que aquests documents ofereixen: les llengües que s'utilitzen, com es distribueixen i en quines circumstàncies es fan servir cadascuna. D'altra banda, les reflexions i els pensaments impregnats en els textos al voltant de les llengües (la catalana i d'altres) són també matèria d'anàlisi. Finalment, un altre estudi important que es pot abordar amb les escriptures populars és el model o models de llengua, amb les característiques i influxos que presenta cada model. Aquest treball és fruit de l'anàlisi d'epistolari populars escrits a l'exili a França entre 1939 i 1952. Concretament, s'han exhumat el fons Bruguera i el fons Laviña, conservats a l'Arxiu Municipal de Palafrugell; el fons Cateura, conservat particularment per Martí Cateura (França), i el fons Tarradellas, conservat a l'Arxiu Montserrat Tarradellas de Poblet.

2. ÚS DE LES LLENGÜES EN LA CORRESPONDÈNCIA DE L'EXILI

Un dels aspectes rellevants que podem examinar en les escriptures populars és la distribució d'usos de les diferents llengües en què els exiliats catalans van entrar en contacte una vegada travessada la frontera a principis del 1939. El català era la seva llengua materna i la que utilitzaven habitualment, especialment en el registre oral, i el castellà era la llengua de l'escolarització i la que, en aquesta època, s'utilitzava habitualment en el registre escrit formal com ara l'Administració. Tanmateix, els sectors populars, sovint amb un nivell d'alfabetització baix, no havien adquirit una plena competència de l'ús de la llengua escolar i, com a conseqüència d'això, no podien reproduir el model de llengua escrita de manera integral. A més d'aquestes dues llengües, el francès es va fer present entre la majoria d'exiliats dels sectors populars quan els van oferir la inserció en el nou espai, l'espai que els acollia i, per alguns, l'espai on arrelaria la seva descendència.

Així doncs, analitzant bàsicament la correspondència produïda en les circumstàncies esmentades i per un perfil d'autors també descrit anteriorment hem observat que són tres llengües les que es van utilitzar. Ara bé, en quin percentatge apareix cadascuna? Les circumstàncies de cada carta determinen l'ús d'una llengua en detriment d'una altra? D'entrada, la impossibilitat d'examinar la multitud de documents que resten inexplorats en arxius i fons particulars fa que les respostes a aquestes qüestions siguin només una aproximació. Amb els fons exhumats fins ara hem observat que si bé la majoria dels epistolari procedents d'exiliats dels sectors populars es van escriure en castellà, l'ús del català és molt significatiu, especialment quan les cartes no havien de travessar la frontera, és a dir, quan l'emissor i el receptor es trobaven tots dos a França. Això va passar sobretot els primers mesos d'exili, entre el febrer del 1939 i principis del 1940, quan van separar els refugiats, fins i tot membres d'una mateixa família, repartits en diferents camps de concentració, i van haver de comunicar-se mitjançant la carta. Escriure-la en català, en els casos en què es va produir, va ser una elecció possiblement motivada per raons ideològiques lligades al catalanisme o per raons identitàries. Aquest podria ser el cas de molts dels corresponents de Ramir Bruguera, persones vinculades a partits polítics locals

³ Els investigadors que més han contribuït a l'estudi de les fonts populars a Itàlia són Francesco Bruni (1984), Gaetano Berruto (1987) i Paolo D'Achile (1994, 2003, 2008). Les seves publicacions són una anàlisi de la variació social de la llengua des de la formació de l'italià fins a l'època més contemporània, posant especial atenció a les escriptures provinents d'àmbits populars.

o associacions culturals catalanistes, com ara Unió Republicana d'Esquerra de Palafrugell o el Centre Fraternal de la mateixa població empordanesa.

Més endavant, a mesura que posaven distància al lloc d'origen, ja sigui pel temps transcorregut o per allunyar-se de la frontera quan eren destinats a camps de concentració o camps de treball França endins, l'ús de la llengua catalana va disminuir a favor del castellà, la llengua de projecció més àmplia que coneixien, i del francès, la llengua que els acollia i els ofería la inserció en el nou espai. El fet que la utilització del castellà representi el percentatge més elevat es pot explicar, a banda del fenomen de la censura franquista que podria explicar l'opció lingüística en determinats documents, per la influència de la situació de diglòssia que presentava la Catalunya d'aquella època (Marfany 2008). Al segle XIX i a la primera meitat del segle XX, l'àmbit d'ús lingüístic alt i, per tant, el registre escrit a Catalunya es vinculava al castellà mentre que el català quedava reservat per a la comunicació privada, familiar i/o col·loquial, generalment oral. En l'imaginari de molts exiliats hi havia, doncs, la idea que l'escriptura havia de ser en llengua castellana.

Dels fons analitzats, les cartes escrites íntegrament en llengua francesa són escasses i la major part d'aquests pocs casos són justificats per les circumstàncies. Es tracta de les cartes escrites per un refugiat, Joan Massot, mentre va romandre pres uns mesos del 1942 a la presó de Perpinyà. Massot va utilitzar el francès segurament pel control o la vigilància que havia de passar la correspondència ja que, a més del vistiplau —un guixot en forma de V— que s'observa a cada carta, l'autor donava a entendre que no podia explicar tot el que hagués volgut: «Tu comprends que je ne peux rien t'expliquer [...] quand il y aura occasion tu sauras tout ce que m'a passé» [Massot 1 fr].

3. REFLEXIONS LINGÜÍSTIQUES

Haver d'escollir una llengua per escriure a companys i familiars o el fet de no poder escollir-la, ja sigui perquè no es disposava dels coneixements suficients, ja sigui per l'obligació imposada pels controls d'utilitzar-ne una en concret, va fer que alguns dels refugiats catalans a França reflexionessin sobre aspectes lingüístics en els seus textos. S'ha de dir que la qüestió de la llengua no va ser un dels aspectes que més preocupava a les classes populars exiliades; com és evident, les necessitats bàsiques —l'alimentació, l'habitatge i el vestit— eren el tema predominant en les seves escriptures. Tot i així, la llengua se'ls va fer present i els va interrogar: quina llengua havien d'utilitzar en un registre —l'escrit— que per a molts va ser una de les novetats que l'exili els va reportar, quina llengua havia de ser la de la relació familiar i social en el nou espai, com van viure el procés d'adquisició d'una nova llengua —la francesa—, com en van portar a terme l'aprenentatge, quines diferències observaven entre les llengües que usaven (Iglésias 2010, 2011 (a), 2011 (b)).

D'una banda, hi havia la llengua familiar, la que havien après de petits, que sorgia espontàniament i amb la qual identificaven el seu passat. De l'altra, es van trobar amb la llengua que els ofería la inserció en l'entorn: la feina, l'escola, noves amistats... Com a exemple d'aquesta dualitat vegem el fragment següent extret d'una carta escrita per Josep Flaqué el 1940: «els nostres estimats fills Manel i Angelina molt bé, ya són uns petits francesos, a casa entre ells sols parlen el francès, llevat cuànt els toca parlar am nosaltres, que lo fant en català, que no se els olvidara pas, però tenen mes facilitat de parle amb el llenguatge d'aquí. No me sap pas mal, al contrari, es interesan i mes per el motiu de anar els dos a la escola, que el practiquin fora d'aquest lloc» [Flaqué 5].

Els refugiats dels sectors populars eren conscients de la importància que representava la llengua francesa en les seves circumstàncies. En els camps, el francès els oferia la possibilitat de vincular-se laboralment a l'Administració, amb els consegüents avantatges que això suposava. Així s'hi refereixen els germans Rodríguez en la carta escrita el 1939 des d'Argelers: «[Ens trobem] empleats al Commissariat Espécial del Camp, a les ordres del Commissaire, chef del Camp, prestant serveis de despatx, utilitzant els nostres modestos coneixements de la llengua francesa. Aixó ens reporta, alguns beneficis, com es, més i millor menjar, netedat absoluta, allotjament, gairebé fora del camp i una sèrie de petites avantatges a més de fer pràctiques del francès, i fugir de la inactivitat» [Rodríguez, germans 1].

En el cas dels germans Rodríguez, el francès l'havien après a l'escola privada (l'Academia Palafrugellense), on els havien escolaritzat. Altres exiliats, però, van haver d'aprendre la nova llengua amb el dia a dia i amb l'ajut mutu, com les petites lliçons de gramàtica francesa que van portar a terme a través de la correspondència Rosa Laviña i Pere Vaqué: «¿Quién te ha metido en la tête esto de “Ma chere epous”. Esto esta mal escrito, querida mia. Para el femenino se puede decir “Ma chere épouse” pero en el masculino hay que decir “Mon chere époux”. Los adjetivos posesivos varían según sean masculinos MON, TON, SON o femeninos MA, TA, SA. Esposa es: épouse, pero esposo es époux en vez de epous como tu has hecho» [Vaqué 50].

En les cartes dels exiliats, no només la llengua va ser objecte més o menys explícit d'informació i reflexió: entre els seus documents, l'escriptura i el fet d'escriure cartes van passar a ser elements de reflexió. Per a qui no estava habituat a l'activitat d'escriure la comunicació per carta resultava un esforç important: «Diràs a la mare de en Josep Comas que estem bé, ya l'escriurá, però li costa molt agafar la pluma» [Flaqué 4]. La necessitat de comunicació els va empènyer cap a l'únic mitjà de què disposaven, l'escriptura, i aleshores van prendre consciència de les dificultats que tenien per expressar-se per escrit en qualsevol llengua: «M'ha dius en la teva que t'escrigui de la manera que sapigue i aixis u faix» [Roig 1] i per expressar-se per escrit en llengua catalana: «Perdoneu les faltes ortogràficas; jo no he fet l'escole Catalana» [Badia 1].

4. MODELS TEXTUALS. INFLUÈNCIES

Si bé les escriptures populars presenten uns trets comuns que les caracteritzen, la tendència a formes primàries de l'escriptura estructurades amb elements típics del propi nivell diastràtic, no podem parlar d'un sol model de llengua comú. Els diferents factors que intervenen en la variació diastràtica —la variació que estudia les formes lingüístiques pròpies de grups socials— determinaran un model o un altre. D'aquesta manera, l'edat, el sexe, el context educatiu i professional, les condicions econòmiques i, sobretot, el grau d'instrucció que presenten els autors dels textos seran factors que ajudaran a explicar el model textual de les escriptures populars. Aquests aspectes són els que anomenarem *externs* al text. L'anàlisi de les escriptures populars vindrà completada pels elements *interns* del text: interferències d'altres llengües, influència de la llengua oral, expressions populars, influència de la llengua culta i grau d'adequació a la normativa ortogràfica.

Deixant de banda els elements *externs* —el context sociocultural i personal de cada persona, que caldrà examinar de manera individual—, una de les influències més importants de les escriptures populars de l'exili és la interferència d'altres llengües. Si abans observàvem les diferents llengües que van utilitzar els refugiats catalans a l'hora d'escriure, ara senyalarem la inserció en una mateixa carta de mots, d'expressions o de frases procedents de diferents llengües. A les cartes escrites en llengua catalana la influència castellana és molt present a l'hora d'utilitzar de manera inconscient mots d'aquesta llengua, és a dir, es detecta un elevat ús de castellanismes. En canvi, les cartes escrites en llengua castellana no només presenten mots propis de la llengua catalana inserits inconscientment, sinó que s'hi troben frases enteres en català, sobretot en la salutació, l'acomiadament o per expressar sentiments, galanteries o compliments cap al corresponal, on l'autor és conscient de l'ús de dues llengües diferents. Pel que fa al francès, la utilització de mots i expressions pròpies d'aquesta llengua en cartes on la llengua majoritària és el català o el castellà és un fet més habitual com més posterior és la data del text, cosa que indica la progressiva integració dels exiliats al país d'acollida.

Una altra influència destacable de les escriptures populars és la llengua oral. Encara que l'escola difongués models a seguir per al registre escrit, en la realitat dels textos populars, i per manca d'un aprenentatge complet, cada autor utilitzava els mitjans de què disposava i un dels quals era la llengua oral. Les expressions provinents de l'àmbit col·loquial i familiar reflecteixen la voluntat i la capacitat comunicativa dels exiliats provinents dels sectors populars. Hi ha, a més, mots i expressions que no només estan lligades a la llengua oral, sinó que estan directament vinculats a la variació social de les classes populars. Es tracta de formes que no es trobarien en un context que no fos el popular ni tan sols en el registre informal. Els autors que més utilitzen aquest tipus d'expressions són aquells que menys contacte van tenir amb la cultura escrita i amb activitats socioculturals fora del món de l'ensenyament.

Una de les constants dels textos populars és la barreja de registres. Juntament amb les formes provinents de la llengua oral i popular que acabem d'esmentar, observem solucions més pròpies de la llengua culta i/o fins i tot literària. S'utilitzen estereotips de l'escriptura culta, per exemple en les fórmules de salutació i de comiat; es fan servir solucions més formals, com oracions subordinades i pronoms relatius compostos; s'escullen opcions lèxiques més complexes i inusuals, i s'empra en general una expressió més acurada i elaborada. Els textos on més es recull aquesta influència són aquells escrits per persones amb un nivell socioeducatiu més elevat gràcies, sovint, a l'autoformació o a l'aprenentatge autodidacte fomentat bàsicament, en aquella època, pels casinos i les biblioteques populars.

Finalment, una de les característiques que comparteixen els epistolaris populars de l'exili català escrits en llengua catalana és la vacil·lació ortogràfica d'acord amb la codificació fabriana, en aquella època consolidada entre les elits del país. Les escriptures populars ens poden informar de la repercussió que va tenir la reforma fabriana en aquest estrat social. Quin grau d'aplicació podia tenir la normativa entre persones que presentaven un nivell d'escolarització baix en general i en llengua castellana? Depenent del grau de formació i del bagatge cultural dels autors, els textos presentaran problemes ortogràfics amb més o menys volum. Aquesta ortografia conformarà, juntament amb tots els altres aspectes esmentats, els diferents models textuais d'escriptures populars: en un extrem hi trobem el model que presenta problemes d'ortografia greus amb una forta influència de la llengua oral i popular; en un nivell intermedi, el model que denota un coneixement parcial del registre escrit, i a l'altre extrem, el model que, dins l'escriptura popular, més s'acosta a la llengua culta.

5. CONCLUSIONS

Les escriptures populars ofereixen un estudi de la llengua que no es pot dur a terme quan la varietat lingüística del text és la llengua estàndard, és a dir, la varietat pròpia de l'escriptura culta, literària o formal. Els textos d'origen popular, especialment els d'àmbit privat, com que es caracteritzen per la manca de domini que els seus autors tenien de la varietat estàndard i, per tant, per l'absència d'aquesta, aporten informació no només dialectal i diacrònica, sinó també diastràtica (Bibiloni 1997), un tipus de variació lingüística poc estudiat fins ara en la història de la llengua catalana.

Les escriptures populars interpel·len directament la història de la llengua catalana contemporània en la mesura que durant el segle XX es generalitza l'alfabetització de masses i l'escriptura és, doncs, una de les activitats que arriba a tots els sectors (Ginebra 2010, Segarra 1985). Si acotem la recerca en el període de l'exili, com és aquest cas, el resultat és més enriquidor encara. A més de l'extensa producció de textos, durant l'exili republicà a França es va perfilar una situació lingüística que en altres circumstàncies no s'hauria produït. La relació que fins aquell moment els exiliats provinents dels sectors populars podien tenir amb dues llengües —el català i el castellà— es va veure augmentada amb la llengua francesa. Els exiliats catalans van deixar testimoni de la relació que mantenien amb cada llengua, ja sigui expressant els seus pensaments lingüístics, ja sigui amb el model textual que van reproduir en expressar les seves angoixes i els seus anhels, tot deixant traces més o menys fondes de la seva oralitat, de la llengua quotidiana que havien après al país que van haver d'abandonar.

6. REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- BERRUTO, GAETANO (1987). *Sociolinguistica dell'italiano contemporaneo*. Roma: La Nuova Italia Scientifica.
- BIBILONI, GABRIEL (1997). *Llengua estàndard i variació lingüística*. València: Eliseu Climent.
- BRUNI, FRANCESCO (1984). *L'italiano. Elementi di storia della lingua e della cultura*. Torino: Unione Tipografico-Editrice Torinese.
- CASTILLO, ANTONIO (2002). «De la suscripción a la necesidad de escribir». *La conquista del alfabeto. Escritura y clases populares*. Gijón: Ediciones Trea, S.L.
- (2003). «De las manos al archivo. A propósito de las escrituras de la gente común». *Percurs es. Revista do Centro*, 257-289.
- CORTELAZZO, MANLIO (1972). *Avviamento critico allo studio della dialettologia italiana*. Pisa: Pacini, III (Lineamenti di italiano popolare).
- DE MAURO, TULLIO (1970). *Per lo studio dell'italiano popolare unitario*, nota linguistica a Anabella ROSSI, *Lettere da una tarantina*. Bari: De Donato, 43-75.
- D'ACHILLE, PAOLO (1994). «L'italiano dei semicolti». *Storia della lingua italiana*, II, Torino.
- (2003). *L'italiano contemporaneo*. Bologna: il Mulino.
- (2008). «Le varietà diastratiche e diafasiche delle lingue romanze dal punto di vista storico: italiano». *Romanische Sprachgeschichte. Ein internationales Handbuch zur Geschichte der romanischen Sprachen*, 3. Berlin & New York: de Gruyter, 2334-2355.
- ESPINET, FRANCESC (1994). *Teoria dels egodocuments. La literatura del jo i la historia*. Barcelona: Llibres de l'Índex.

— (1997). *Notícia, imatge, simulacre: la recepció de la societat de comunicació de masses a Catalunya, de 1888 a 1939*. Barcelona: Universitat Autònoma de Barcelona, Servei de Publicacions.

GINEBRA, JORDI (2010). *Llengua, nació i modernitat. Projecte i conflictes en la Catalunya dels segles XIX i XX*. Valls: Cossetània, 91-110.

IGLÉSIAS, NARCÍS (2010). «Llengua i immigració en la Catalunya contemporània». *Els Marges*, 92, 18-53.

— (2011). «La llengua com a lloc de supervivència frontera enllà. Reflexions lingüístiques dels refugiats de 1939». JANÉ, Ò. *Observar les fronteres*. Catarroja: Afers, 287-300.

— (2011). «La llengua davant les experiències individuals de l'exili (1939-1945): fugida, desarrelament i guerra». *Afers 70: art, mercat i societat. Mil anys de relacions i interferències*, Catarroja: Afers, 771-790.

MARFANY, JOAN-LLUÍS (2008). *Llengua, nació i diglòssia*. Barcelona: L'Avenç.

SEGARRA, MILA (1985). *Història de l'ortografia catalana*. Barcelona: Editorial Empúries, 288-382.

SIERRA, VERONICA (2003). «“Al otro lado de las rejas”. Correspondencia a los presos del centro penitenciario de el Dueso (Santander, 1936)». CASTILLO, ANTONIO; MONTERO, FELICIANO (coord.). *Franquismo y memoria popular. Escrituras, voces y representaciones*. Madrid: Siete Mares, S.L., 83-84.

— (2009). *Esos papeles tan llenos de vida... Materiales para el estudio y edición de documentos personales*. Girona: CCG Edicions.